

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.28>**Данило Демченко,**

студент II курсу

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ У КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

У статті досліджено значення соціальних конституційно-правових норм для розвитку Української державності. Виявлені основні проблемні аспекти, пов'язані з розумінням і застосуванням елементів соціальної держави в Конституції України. Запропоновані шляхи вдосконалення конституційної доктрини соціальної держави.

Широко розкрито питання щодо правової природи соціальних прав та їх місця і ролі у сучасному конституціоналізмі України. Розкривається та уточнюється сутність соціальних прав. Автор проводить порівняльний аналіз розуміння соціальної держави на момент укладання Основного закону з наявними на момент написання статті правовими парадигмами. Обґрунтовується доцільність цілковитої трансформації соціальних прав як елемента структури економічно розвиненої демократичної держави. Також розкрито стан конституційних особливостей соціальної держави в економічній сфері. Виявлені тенденції розвитку даної сфери. Окреслені ключові проблеми наявних конституційно-правових механізмів гарантування, реалізації та захисту прав громадян як суб'єктів права власності. Сучасний тип ринкового господарювання вимагає сучасних ідей побудови соціальної держави. Саме тому у статті визначено пріоритетні напрями, які полягають у правовому та політичному упорядкуванні життя суспільства на засадах свободи, ринку та соціальної динаміки. Закріплені основні тенденції розвитку соціальної держави в умовах сучасних глобалізаційних викликів. На основі аналізу процесів становлення соціальної держави в Україні окреслено параметри перспективної національної моделі соціальної держави. Обґрунтовується на основі осмислення німецької правової доктрини необхідність вирішення низки правових проблем для відповідності Української держави економічним принципам західних партнерів. Розглянуто концепцію соціальної держави в окремих сферах суспільного життя. Привернута увага до складнощів, які створює концепція соціальної держави для розвитку судочинства, підприємництва, соціальної реабілітації охорони здоров'я.

Наведено тлумачення й аналіз рішень Конституційного Суду України з даної тематики. Продемонстрована важливість даного інституту й судової гілки влади в цілому для оновлення принципів соціальної держави. Викладено авторське бачення майбутнього соціальної держави в українських правових реаліях. Запропоновано декілька заходів щодо розвитку й капіталізації людського потенціалу, який є запорукою успішного використання соціальних факторів економічного зростання. На основі проведеного аналізу автором статі розроблено методологічні концепції трансформації Конституції України від соціалістичного Основного закону до максимального забезпечення й стимулювання ринкової економіки.

Ключові слова: патерналізм, ринкова економіка, конституційне оновлення, індивідуалізм, проблема бідності.

Постановка проблеми. Україна за весь час незалежності так і не змогла на світової геополітичній карті відійти від образу пострадянської країни. Останні 6 років, з моменту інтенсифікації євроінтеграційних й євроатлантичних процесів, це питання постало найбільш гостро. Прихід до «політичного Олімпу» нової команди обов'язково супроводжується рішучими намірами змінити таке світове сприйняття держави у світі.

Для того, аби розірвати це коло і, як наслідок, приєднатися до когорти розвинених європейських держав, необхідно змістити фокус уваги з безупинного вирішення поточних проблем на більш фундаменталь-

ний аспект – трансформацію конституційних норм із соціалістичних, фактичний зміст яких маскується за рахунок формування у суспільній свідомості хибних уявлень про поняття соціальної держави. Зважаючи на це, вважаємо вкрай необхідним чітко розібратися з поняттям соціальної держави в умовах сучасного українського конституціоналізму.

Стан дослідження. Теоретичні засади становлення й розвитку соціальної держави в Україні досліджували такі науковці, як А. Ю. Бадида, Ю. Г. Барабаш, С. О. Верналов, І. Б. Михайлівська, А. Ю. Олійник, В. В. Речицький, Ю. Н. Тодика, Г. І. Чанишева та інші. Віддаючи належне їхнім напра-

цюванням ыз цієї проблематики, слід зауважити, що залишається не досить дослідженим сучасний стан категорії «соціальна держава» в українському конституціоналізмі.

Мета статті полягає у пошуку ефективних методів переходу від соціальної держави із соціалістичним фундаментом до розбудови соціальної держави відповідно до капіталістичних принципів.

Вклад основного матеріалу Відійти нарешті від соціалістичного напрямку розвитку країни, залишити патерналізм у минулому й зрозуміти, що держава повинна бути гарантом свободи та правової визначеності, а не опікуном для громадян, що постійно декларує й бере на себе ті зобов'язання, які не в змозі виконати, – ось у чому полягає основне завдання сьогодні. Надто соціальна спрямованість суспільства за відсутності відповідних фінансових можливостей призводить до накопичення великої кількості проблем у внутрішній і зовнішній політиці. Україна вимушена долати зовнішню агресію, бо, як зазначає В. В. Речицький, скупий та вузький патерналізм завжди програє щедрішому та ширшому патерналізму [1, с. 9]. Істеблішмент повинен вирішувати питання перманентного збільшення боргу з виконання рішень суду, що гарантовані державою. За попередніми підрахунками заборгованість за вердиктами національних інституцій, тривалі невиконання яких стало підставою для звернення до ЄСПЛ та які перебувають на опрацюванні в Міністерстві юстиції, – майже 180 млн грн. А от загальна «грошова повинність» за рішеннями українських судів, відповідальність за які несе держава, становить приблизно 31 млрд грн [2]. Тоді як сума на виконання бюджетної програми «Заходи щодо виконання рішень суду, що гарантовані державою» становить лише 600 млн [3]. Ця ситуація ілюструє світовій спільноті відсутність ефективного державного управління, що й підтвердив ЄСПЛ у своєму рішенні «Бурмич та інші проти України» [4]. Суд постановив, що надалі всі заяви проти України щодо невиконання судових рішень будуть переадресовані Комітету Міністрів.

Встановлені Основним Законом норми унеможливають позитивні зміни у напрямі подальшої розбудови ринкової економіки та вільного демократичного суспільства. Можна погодитися з твердженням І. Б. Михайлівської, що конституційне закріплення соціально-економічних прав, незважаючи на їх явну невідповідність реальним можливостям держави, було викликано декількома обставинами. По-перше, це складність «віднімати» те, що було раніше обіцяно,

хоча б на рівні простої декларації. По-друге, несподівано швидкий розвал, здавалося, незламної тоталітарної системи породив ейфорію і завищені очікування економічного розквіту в найближчий час. По-третє, спрацювали звичні патерналістські установки, властиві не тільки «керованим», а й «керуючим» [5, с. 146].

Натепер історичні реалії змінилися. Зараз можна з упевненістю говорити про готовність громадськості змінити ці обставини.

Для реалізації цього нам потрібно трансформувати розуміння щонайменше таких норм Конституції України, як норми ст. 3, 13, 42, 46, 48, 49, ч. 3 ст. 22.

Як одну з базових для концепції соціальної держави в Україні, безумовно, потрібно розглядати ст. 3 Основного Закону. Принциповим для нашого дослідження є визнання саме у цій статті ключового значення кожного окремого індивіда для соціуму в цілому, первинне закріплення обов'язковості дотримання мінімально необхідних вимог існування, гідних людини, які деталізуються в інших статтях Конституції.

На наш погляд, у тлумаченні ст. 3 слід дотримуватись класичної німецької конституційно-правової думки, де соціальні права визнаються як «права на частку (суспільного блага)». Звертаємо увагу, що самої фіксації принципу недоторканності людської гідності та соціального характеру державності виявляється досить для активного захисту Федеральним конституційним судом необхідних для існування соціальних стандартів життя [6]. Ці принципи у Конституції України викладені у ст. 1 і ст. 3 відповідно, а отже, вони повинні не просто декларувати вищезазначені засади, а бути гарантами їх дотримання. Практичне значення зазначеної норми має бути підняте на декілька щаблів.

На противагу ст. 3, роль якої для формування соціальної держави європейського зразка дуже недооцінена, постає ст. 13. Дана норма сформована на трьох основних тезах. Перша зазначає, що природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу [7]. Вона сформульована досить чітко й вдало, не потребує подальшого розкриття у другому реченні частини першої. Натомість частина друга повинна надавати право користування природними об'єктами права власності народу не тільки громадянам, а й іншим фізичним та юридичним особам. На додачу, закріплювати необхідність діяти під час реалізації цього права не тільки від-

повідно до закону, а й відповідно до Конституції. Це закріпить відповідність цінностей Українського народу європейському сприйняттю понять конкуренції та відкритого ринку й підтвердить закріплене у преамбулі Основного Закону твердження про незворотність європейського та євроатлантичного курсу України. Друга теза стосується особливої відповідальності, що неодмінно кореспондує праву власності. Але недостатнім є виключне закріплення обов'язку, яким наділяє особу це право. Більш успішним, з точки зору підвищення ролі середнього класу в суспільстві, є шлях формування частини третьої цієї статті відповідно до сприйняття права власності Г.В.Ф. Гегеля: щоб не залишитися абстрактною, вільна воля повинна перш за все дати собі наявне буття, і першим чуттєвим матеріалом цього наявного буття є речі, іншими словами, зовнішні предмети. Цей перший вид свободи є той, який ми пізнаємо як власність [8, с. 94]. Власність є підґрунтям свободи, а свобода – підґрунтям власності, цього розуміння не вистачає Українському суспільству для подальшого розвитку ринкової економіки. Саме через поняття свободи потрібно розкривати ті обов'язки, що накладає власність. І нарешті, окремою тезою виступає ч. 4, виклад якої ми оцінюємо позитивно, окрім зазначення саме соціального спрямування економіки, яке вважаємо недоречним. Економіка здатна до саморегулювання. Забезпечення гідного соціального рівня життя – це завдання держави, що викладено у ст. 3, ст. 48 Конституції. У розвиненій європейській країні основною роллю економіки не може бути соціальна підтримка нужденних.

Наступним аспектом, що унеможливує розвиток суто ринкової економіки, є ст. 42. Вона також тяжіє до «соціальної опіки» на протизагу максимальній відкритості ринку. В Основному Законі повинні бути закріплені принципи вільного руху капіталу, товарів та послуг, конкуренції, заохочення інвестицій. Конституція ж робить акценти зовсім на інших засадничих аспектах, які є більш притаманними та ефективними для захисту економіки перехідного періоду, ніж для розвитку чисто ринкових відносин. Зокрема, колектив авторів науково-практичного коментаря до Конституції України під головуванням В. Я. Тація зауважує, що наявність простого застереження у тексті Конституції щодо можливості заборонити право на підприємницьку діяльність (ч. 1 ст. 42) без посилення на визначений публічний інтерес, захист якого має бути підставою для таких заборон, практично призводить до можливості безконтрольного обмеження поточним законо-

давством наданого Конституцією України такого права, що не є допустимим [9, с. 314]. Норма ч. 4 ст. 42 Конституції України не підтримує принципів ринкової рівноваги між пропозицією й попитом та ринкового саморегулювання. Ринок відображений не як система паритетних відносин між суб'єктом підприємницької діяльності та споживачем, а як ієрархія, в якій останній потребує додаткового захисту. Зазначення саме в первинному державному акті обмежень підприємницької діяльності для певного кола осіб, антимонопольний контроль, декларування необхідності надання захисту споживача – усе це потребує перезапуску.

Останніми роками набула ще більшого суспільного значення ст. 46 Конституції, бо в Україні утворився новий прошарок населення, соціальний захист якого ця стаття забезпечує, – ветерани Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил. Зміст статті, що стосується соціального забезпечення у старості, вважаємо базовим відповідно до ст. 3 та ст. 48 й вдало викладеним. Регламентування соціального забезпечення інших громадян повинно відбуватися через призму відходу від філософії ототожнення таких груп громадян із категорією «споживач пільг». Необхідно якомога швидше перейти до категорії розвитку людського потенціалу та реінтеграції даних індивідів у суспільне життя. Вважаємо слушним розглянути як фундамент для зміни цього припису ст. 26 Хартії основних прав Європейського союзу [10]. Норма ст. 46 не повинна позиціонуватися на соціальній обмеженості, яку породжує сучасна редакція. Вона має забезпечувати самостійність та соціальну реабілітацію незахищених верств населення.

Україна є учасницею Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Відповідно до ст. 11 Пакту держава утврдила право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя [11]. Саме це положення й знайшло вияв у ст. 48 Конституції. Зважаючи на ратифікацію цього Пакту, головне питання у контексті доктринального аналізу ст. 48 – що в Україні означає «достатній» (або «гідний людини») відповідно до проектної редакції норми від Конституційної Комісії, 2015 [12]) життєвий рівень для себе і своєї сім'ї? Конституційний суд України стверджує: у державі, яку проголошено соціальною, визначений законодавцем розмір прожиткового мінімуму має реально забезпечувати гідний рівень життя людини [13]. Попри це, величина прожиткового мінімуму не враховує низку життєво

необхідних витрат. Відповідно до соціальної спрямованості вони повинні надаватися безоплатно, але фактично частково громадяни здійснюють розрахунок за ці товари та послуги із власного заробітку: освіта, оздоровлення, утримання дітей у дошкільних навчальних закладах, платні медичні послуги тощо. Виходячи з цього, вбачаємо необхідність надання Конституційним судом України більш широкого й чіткого тлумачення ст. 48 Конституції України.

Невід'ємне право людини на життя і здоров'я знайшло своє відображення в низці статей Конституції України, зміст яких повністю узгоджується з приписами Загальної декларації прав людини (ст. 25) [14] та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (ст. 12). Але закріплене на цей момент у Конституції формулювання ст. 49 унеможливило подальший розвиток даної галузі, змушуючи законодавця шукати проміжні шляхи реформування. Український законодавець досі не визначився, яка модель будується в державі. У світі існує чотири моделі охорони здоров'я. Фінансування первинної ланки медичної допомоги забезпечується з державного бюджету, що подібне до Скандинавської моделі. Фонд соціального страхування, заснований задля реалізації ст. 46 та ст. 49 Основного Закону, є фундаментом Німецької моделі. Завдяки збільшенню попиту на послуги у сфері охорони здоров'я, появи нових гравців і зростанню довіри до приватної медицини, в Україні відбувається зростання ринку приватної медицини. Це одна з яскравих особливостей Азійського зразка охорони здоров'я. Істеблїшмент повинен вибрати одну з наявних моделей, провести аналіз ст. 49 у найвищих ешелонах влади та оновити Конституційну норму відповідно до сучасних тенденцій та вибраної системи.

Насамкінець розглянемо головний форпост прибічників соціалізму як конституційної суті Української держави – ч. 3 ст. 22. Українське суспільство вже зробило впевнений крок назустріч розвинутому капіталістичному суспільству зі зменшенням ролі держави в економічній сфері. Йдеться про Рішення від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», в якому Суд зазначив: передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення

шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства [15]. Це спрямування обов'язково повинно набути подальшого розвитку, та як один з можливих варіантів рішення даного питання пропонуємо викласти дану норму у такій редакції: «Прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів відбувається виключно відповідно до конституційних прав та свобод».

Висновки

Підсумовуючи, варто зазначити, що правове демократичне суспільство повинно забезпечувати загальний сталий розвиток шляхом стимулювання розвитку кожного його члена. Ми повинні, нарешті, подолати точку біфуркації й перейти від патерналістських настанов, що закладалися в нас більше століття, до здорового індивідуалізму, заснованого на принципах свободи, ринку та соціальної динаміки. Це можливо досягти виключно завдяки гнучкій правовій свідомості та готовності швидко змінюватися заради майбутнього, що є одним із найважливіших аспектів такого розвитку в умовах інформаційного суспільства.

Список використаних джерел:

1. Речицький В. Держава Україна: соціальна чи соціалістична? URL: <https://m.krytyka.com/ua/articles/derzhava-ukrayina-sotsiyalna-chy-sotsiyalistychna> (дата звернення: 04.04.2020).
2. Мільярди на сатисфакції або як звернення до ЄСПЛ примножує борг держави за невиконані рішення національних судів URL: <https://zib.com.ua/ua/129483-yak-zvernennya-do-espl-primnozhue-borg-derzhavi-za-nevikonani.html> (дата звернення: 05.04.2020).
3. Про стан та терміни перерахування коштів за рішеннями судів. URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua/diyalnist/vikonannya-sudovih-rishen/pro-stan-ta-termi-perevahuvannya-koshtiv-zarishennyami-sudiv> (дата звернення: 06.04.2020).
4. Рішення Європейського Суду з Прав Людини від 12 жовтня 2017 р. у справі «Бурмич та інші проти України». URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-178082> (дата звернення: 04.04.2020).
5. Михайловская И. Б. Генезис социально-экономических прав и их влияние на формирование посттоталитарных систем. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 2000. № 1 (30). С. 146–151.
6. Барабаш Ю. Г. Беззащитные права или необоснованные ожидания? *Голос України* от 05.05.2016. URL: <http://www.golos.com.ua/rus/article/268300> (дата звернення: 04.04.2020).
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Рада України*. 1996. № 30. 141 с.

8. Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.

9. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

10. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal*. 2007.14.12. P. 01-16.

11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 4.

12. Конституційна комісія : Проект Розділу II Конституції України. URL: <http://khpg.org/en/index.php?id=1437126686> (дата звернення: 04.04.2020).

13. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про

внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18> (дата звернення: 14.04.2020).

14. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 14.04.2020).

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII "Прикінцеві положення" Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» № 20-рп/2011 від 26 грудня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11> (дата звернення: 14.04.2020).

Article studies main principles and types of the development of social state, streams of modernization of the concept, and proposed routs of enhancing its current model. The issue of the nature of law of social rights and the role of latter in modern constitutionalism of Ukraine is stressed. The essence of social rights is discussed in detail. Author conducts comparative analysis of interpreting social state at the moment of concluding the Basic law and with the existing paradigms at the time of article being written. The grounds of expediency of the full transformation of social rights as an element of structure of economically developed democratic state are justified.

Likewise, the condition of constitutional peculiarities of social state in economic sphere is presented. The tendencies of progress of the sphere are detected. The key issues of existing constitutional and legal mechanisms of guaranteeing, implementing and protecting the rights of citizens as subjects of property rights were outlined. Modern type of market economy requires contemporary ideas of constructing the social state. Consequently, the prioritized streams which consist in legal and political arrangement of the social life based on freedom, market and social dynamics are defined in the article. Based on the understanding of the German legal doctrine, the author substantiates the need to solve a number of legal issues for the Ukrainian state to comply with the economic principles of its Western partners. The concept of the social state in certain spheres of public life is considered. The attention is paid to difficulties, which are caused by the concept of social state for the development of legal proceedings, entrepreneurship, social rehabilitation of health care.

The interpretation and analysis of the solutions of Constitutional Court of Ukraine on this topic are presented. The view of the author about the future of human state in Ukrainian reality of law is provided. Several activities for development and capitalization of human potential are proposed, which is fundamental for successful utilization of social factors of economic growth.

Based on analysis conducted, the methodological concepts of transformation the Constitution of Ukraine from the socialist Basic law to the maximum provision and stimulation of market economy.

Key words: paternalism, market economy, constitutional renewal, individualism, poverty problem.